

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА V
Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије
у словенском контексту

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА V
Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије
у словенском контексту

Зборник радова

Издавачи

Удружење фолклориста Србије
Богословија „Светог Кирила и Методија“
Матица српска

За издаваче

Проф. др Бошко Сувајдић
Његово преосвештенство епископ рашко-призренски
Господин Теодосије
Проф. др Драган Станић

Превод резимеа на енглески и руски језик
Љиљана Тубић, Верица Шево

Коректура и лектура

.....

На корицама

.....

Графички дизајн, припрема и шtamпa
Интерклима-графика, Врњци

Тираж

500

Рецензенти

Проф. др Мирјана Дрндарски

Академик Нада Милошевић Ђорђевић, проф. др Саша Кнежевић,
проф. др Ненад Љубинковић, проф. др Љиљана Пешикан Љуштановић,
проф. др Александар Милановић, проф. др Данијела Поповић Николић,
др Александра Новаков, др Данијела Петковић, проф. др Сања Ранковић,
проф. др Габријела Шуберт

Штампање зборника помогло је
Министарство културе и информисања Републике Србије

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА



Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије у словенском контексту

Зборник радова
поводом Међународног научног скупа
одржаног 12. и 13. октобра 2017. године
у Призрену и у Великој Хочи

Уредници

Проф. др Валентина Питулић, проф. др Бошко Сувајцић,
др Бранко Златковић, Дејан Ристић

Удружење фолклориста Србије
Богословија „Светог Кирила и Методија“
Матица српска

Београд – Призрен – Нови Сад
2018

Соња Петровић¹

Филолошки факултет Универзитета у Београду²

Дејан Илић³

Институт за књижевност и уметност, Београд

„О БОЖЈОЈ КАЗНИ ЗБОГ ГРЕХОВА НАШИХ“: ПРИЧА О ПАДУ СРПСКОГ ЦАРСТВА У ДЕЛУ КОНСТАНТИНА МИХАИЛОВИЋА ИЗ ОСТРОВИЦЕ

Јаничарове усјомене или Турска хроника Константина Михаиловића из Островице (1497–1501) садрже драгоцен приказ преломних догађаја српске историје, састављен на основу усмене традиције. У средишту наше пажње је Константиново казивање о збивањима код Срба од битке на Велбужду (1330) до битке на Марици и смрти цара Уроша (1371) (XV поглавље). Будући да је казивање о српској прошлости код Константина на граници усменог и писаног, наведене епизоде разматрају се у вези с поетиком фолклорних и средњовековних жанрова. У раду се испитује однос ових епизода према целини дела, анализира се њихова структура, начин уланчавања и идејно усмерење. Посебно се разматрају теме Божје казне, греха и издаје. У развијању ових тема уочене су две супротне мотивационе линије, есхатолошка и рационалистичка, отуда се испитује како оне утичу на обликовање догађаја и самих ликова. Нарочита пажња поклоњена је лику цара Душана и проблему његове кривице, па се овај лик разматра и у вези с народним песмама и предањима забележеним на Косову и Метохији, одакле је и сам Константин понео своја традицијска знања. У раду се указује на стилско-мотивску и идејну блискост Константинова казивања и фолклорних образаца.

Кључне речи: Константин Михаиловић из Островице, српска усмена традиција, пад царства, грех, Божја казна, последње време, есхатологија.

Спис Константина Михаиловића *Јаничарове усјомене или Турска хроника* представља значајан извор за српску историју и ис-

¹ sonja.petrovic@fil.bg.ac.rs

² Прилози су резултати рада на пројектима: Језик, фолклор и миграције на Балкану, бр. 178010, и Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду, бр. 178011, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

³ deki.ilic.dejo@gmail.com

торију књижевности. У богатој домаћој и страниј литератури о овом делу разматрају се многобројна отворена питања, почевши од Константиновог порекла, образовања, убикације Островице, преко језика аутографа (српски или пољски), поузданости рукописа и редоследа превода, па до утврђивања историјских појединости и књижевне вредности дела. Сматра се поузданим већина онога што Константин о себи говори: да је његов отац родом из Островице (Ђорђе Живановић лоцира је крај Новог Брда), да је с двојицом браће заробљен кад је Мехмед II заузео Ново Брдо 1455. године и да је затим, после покушаја бекства, учествовао у турским војним походима по Балкану и Малој Азији и био припреман за јаничара. Као јаничар учествовао је у заузимању Босне 1463, а затим му је поверено заповедништво над градом Звечајем на Врбасу. Константин је бранио Звечај све док војска краља Матије није преузела Јајце, а онда је заробљен и одведен у Угарску. Колико је боравио у Угарској и куда се даље кретао остаје у сфери нагађања. Нема јасних доказа да је Константин у Угарској био у служби Стефана и Дмитра Јакшића и деспота Јована Бранковића, као ни да је био члан чешког посланства које је 1464. било упућено у дипломатску мисију на двор Луја XI (Живановић 2000). На основу сачуваних пољских и чешких рукописа сматра се да је Константин из Угарске доспео у Пољску, где је вероватно написао своје дело.

Јаничарове усјомене су оригинално дело у коме Константин пише о турском начину ратовања, војном уређењу, стратегији и опреми, о турској историји и вери, а у оквиру тог приповедања налазе се и епизоде из српске историје и мемоарски одељци о доживљајима самог писца. Намера списа је да покрене хришћанске земље на заједничку борбу и упуту их како да побољшају своју војску и ратну стратегију. Имајући ово у виду, Никола Радојчић с правом је сматрао да је погодније Константинов спис назвати „Опис догађаја о турској управи“ јер су мемоарски елементи шкрти и пишчева личност није средишња тема дела (Радојчић 1960: 428). Радојчић га је сврстао међу типичне трактате о Турцима, али за разлику од многобројних неоригиналних компилованих трактата „какви су преплављали хришћански свет од XIV до XIX в.“ и чинили радо читану „журналистичку књижевност“, Константинов спис је неупоредиво вреднији – он је дело очевица, поуздан историјски извор кад је реч о савременим догађајима, и уједно јединствен и драгоцен извор за проучаваоце усмене традиције

(Радојчић 1960: 430). Димитрије Богдановић истакао је активистичку компоненту списка, указавши да је он састављен као политичко-историјски меморандум посвећен пољском краљу Јану Олбрахту и вероватно угарском краљу Владиславу II (Богдановић 1980: 238). Сима Ђирковић посебно је разматрао идејну концепцију и показао да је Константин имао јасне политичке погледе и изражен критички став, нпр. сматрао је да је у борби против Турака снажна лична власт неопходна, осуђивао је неактивност папе и европских владара и залагао се за остварење хришћанског светског царства (Ђирковић 1961а).

Јаничарове усјомене Константин није писао на основу литературе, него на основу сећања, искуства и народног историјског предања (Ђирковић 1961: 126; Живановић 1976; Живановић 1986: 12–13). Ово се посебно односи на поглавља о последњим Немањићима и на поједине епизоде из турске историје. Рогов напомиње да Константин давне догађаје посматра кроз призму народних предања, у маниру „спомена“, па је даља прошлост хероизована и обавијена фолклорном маштом (1978: 25). Ђорђе Живановић сматрао је да је збивања из српске историје Константин испричао према народним предањима која је слушао у свом завичају у околини Новог Брда (1986: 13–16). Никола Радојчић је указао да у Константиновим казивањима о прошлости треба „гледати салик тадашње традиције“, са свим предностима и ограничењима које она собом носи (1960: 431). Константин усмену традицију уклапа у композицију и саображава главној идеји дела – да су хришћанско заједништво и слога пресудни за успешну борбу против Турака. Отуд су разни примери хришћанске разједињености, невере и издаје изнети као упозорење и поука.

Идејом о неопходности хришћанске слоге и заједничке акције против Турака прожета је и прича о паду српског царства у *Јаничаровим усјоменама*. Штавише, она постаје сложено идејно објашњење историјских збивања и савремене ситуације. Прича о паду царства заснована је на универзалним мотивима оцеубиства, краљоубиства, Божје казне због грехова и издаје, али је приказана тако да одговори и захтевима Константиновог времена. Оваквим поступком Константинов спис открива свој летописни карактер будући да летописи „причајући о прошлости учвршћују неку важну етапу садашњице“ (Лихачов 1972: 63).

У Константиновом спису епизода о паду царства Немањића састоји се од више предања обликованих у јединствену сужејну и идејну целину, која се у наратолошким оквирима може посматрати као „велика прича“⁴ о овим преломним догађајима. Такав карактер она добија захваљујући везаности за општи сужејно-тематски фонд на који се ослања у српском и словенском фолклору и средњовековној књижевности, а такође и у односу на сродну тематику у византијској, библијској и античкој књижевној традицији. Формуле и топоси, као „кључ једне комуникације“, систем за кодирање и декодирање мисаоних садржаја и емоционалних стања (Богдановић 1980: 62), омогућују плодне позајмице између усмене и књижевне традиције. Уз то, они тему о паду царства везују за колективни доживљај националне историје и самоидентификације у односу на историјске процесе, а уједно је чине погодном за разноврсна истраживања општих места и компаративне анализе у словенским и балканским оквирима.⁵ Разне повести о паду царства и заузимању градова (нарочито Цариграда) преплићу се с темама о убиству владара, Божјој казни и страдању због греха, с апокалиптичким и есхатолошким визијама, пророчким сновима и предсказањима. Тема о паду царства се конкретизује помоћу историјског супстрата и остварује специфичну везу с националном традицијом и предањем.

У усменој традицији тема о паду српског царства везује се за Немањиће, али и за Косовску битку, Стефана Лазаревића, Бранковиће. Верзија коју доноси Константин значајна је зато што пад српског царства објашњава гресима Немањића, пре свега Душановим, за разлику од објашњења која налазимо у каснијим изворима (нпр. Вукашиново убиство Уроша, издаја Вука Бранковића и др.). Уз мотив Божје казне и предаје царства Турцима, најављен је и мотив неверних великаша који су били „богато обдарени од турскога цара по њиховој заслуги, јер је наредио да им се главе одсеку“ (Михаиловић 1986: 97).

⁴ „Велика прича“ (masterplot), термин Портера Абота, односи се на основне приче које се стално понављају на друштвеном и индивидуалном плану и утичу на одређење идентитета, вредности и схватања живота (Abot 2009: 246).

⁵ О општим местима грешности, избављењу, предосећању суда и страдању у српској средњовековној књижевности в. Трифуновић 1990: 205–207; Ређеп 2013: 7–16. За компаративне увиде у тему о паду царства у руском и бугарском фолклору в. : Бессонов 2011; Димитрова 2015.

Константиново казивање о паду царства Немањића представља заокружену и издвојену целину. Начин на који су епизоде уланчане подсећа на родослове, будући да се померање у времену остварује везивањем приказаних догађаја за три последња владара династије Немањића. Начело по којем се уводе српски владари блиско је библијским родословима и приказима лозе Јесејеве, али и генеаложским предањима у којима се говори о прецима. Код Константина, као и у предањима, избор владара који чине родословни низ је конструисан у складу са споразумом колектива и ауторитетом традиције (владари и збивања одабрани су по мерилима битним за заједницу), тако да тачност и исцрпност сећања нису пресудне (в. Vansina 1985: 95). Али, сама чињеница да постоје краљевске генеалогije односно предања и причања какво доноси Константин, указује на то да су одређене верзије биле доступне у одређеним круговима.

Ликови последњих Немањића у *Усиоменама* примарно су карактерисани својим породичним улогама. Уместо навођења имена се често користе спрегови присвојних заменица и именица које означавају тип сродства. Догађаји се повезују навођењем синовљевог односа према оцу и очевог према сину. Њихова дела се уланчавају и гради се мрежа узрочно-последичних релација. Грех Милутинов према сину преносиће се и преплитати дуж породичног стабла заузимајући различите смерове у пару отац – син. Отуда се прича о паду царства сходно средњовековној, али и универзалној вези владара са земљом, преноси на династички и породични план. Смер односа краља-оца и његовог наследника одражава се на однос трансценденције према држави, при чему се посебно разрађује однос између Стефана Дечанског и Душана, кључан за судбину царевине.

Предања о паду царства, осим родословно, повезана су и узрочно-последично. Структура епизоде о паду царства се може свести на матрицу: прекршај – казна – испаштање. Овај модел је карактеристичан за легендарну, религиозно-моралистичку причу која тежи да илуструје друштвене и етичке норме (Милошевић-Ђорђевић 2004: 65) и тако делује поучно. Том циљу индиректно тежи и Константин, с том разликом што је поука у служби идејног програма о уједињењу хришћана ради борбе против Турака. Како су у основи казивања историјски догађаји, срастање легендарне приче и историјског предања показује се у разрађивању међусобних

односа ликова, са наглашеном променом и супротстављањем на плану статусног и просторног позиционирања (високо – ниско, старо – младо, отац – син) и моралног, идејног и карактерног квалификовања (вера – невера, богобојажљивост – властољубивост, гордост – понизност), при чему су управо промена статуса и кршење утврђеног реда главни покретач радње. Прича о паду царства обликује се као историјско и породично-завичајно предање, хроникат (*Familiensage, Chronikat*), у значењу које му придаје Карл фон Сидов (*Sidov 1987: 230*). Она се завршава одсудном битком у којој гине Урош, последњи Немањић, у следу догађаја мотивисаних Божјом казном због грехова његовог оца, односно предака, а Турци постају оружје те казне, „бич Божји“.

Након родословног почетка, Константин даје необичан приказ битке на Велбужду. Она је сва у знаку опозиције између оца и сина а не, као што бисмо очекивали, опозиције своје – туђе. Стефан Дечански и бугарски цар Димитрије (тј. Михаило III Шишман) приказани су као побожни и мирољубиви владари. Они граде две цркве на супротним обалама реке Искар и за то време мирно преговарају. Преокрет и драматизација настају активирањем Душана као негативног главног јунака – жељан славе и моћи, он без очевог знања напада Бугаре, заробљава и потом за трпезом буздованом убија бугарског цара. Уплашен због евентуалне очеве освете, Душан одлази у „арбанашку земљу“, а до новог покретања радње долази његовим повратком. Нечасно убиство бугарског цара открива се само као увод у причу о најстрашнијем греху оцеубиства. Након овог скока радње, опет долази до ретардације – приказани су Душанови покушаји да се покаје.

Наведене епизоде чине троделну приповедну структуру. Повезане су ликом цара Душана и прате, из сцене у сцену, његов пут од преступа и греха, преко покајања, до смрти, слично фолклорном лику великог грешника. У обликовању лика цара Душана, грешника, убице и покајника, поред фолклорних образаца могу се уочити и везе са западним житијима владара мученика. Ови списи „по правилу описују лик убојице који има непосредну корист од злочинца и потом долази на власт. Омиљени топос је његово покајање“ (*Марјановић-Душанић 2007: 92*). Могло би се чак рећи да постоји унутрашњи развој овога лика. Душан се карактерно мења и напослетку сазрева у узорног хришћанина који тежи да искупи душу милосрђем и задужбинама (*Петровић 2005: 95–96*). По ро-

дословној матрици, на предање о Дечанском и Душану надовезује се независна, троделна приповедна целина о Душановом сину Лудом Урошу, како га назива Константин.

Урошево лудило приказано је као последица Душановог сагрешења јер се очев грех пренео на сина. До сада есхатолошки стилизована кроз мотив греха и казне, прича о паду царства сада се проширује и мотивом издаје који се везује за Мрњавчевиће, а поред овог унутрашњег непријатеља, царство споља угрожавају Турци. Сукоб са Турцима на Жеглигову унапред је одређен, како се види из Урошевог сна у коме је „дошао анђео к њему и узео сабљу из његових руку и дао је Турцима“ (Михаиловић 1986: 97). Пошто је анђео посредник између оностраног и оностраног света и божански гласник, чин предаје сабље као симбола суверенитета јасан је знак да је царство изгубљено Божјом вољом. Душанови преступи прекинули су позитиван однос са трансценденцијом, па се губици одражавају како на личном плану (Урош губи разум), тако и на општем (пропаст царства). Последице силовитости преступа приказане су у складу с обрасцем предања: убиство цара и пораз војске трајно се уписују у рељеф и колективно памћење, што се потврђује формулом веродостојности казивања (Петровић 2005: 99) – Константин бележи да се „ово место све до дана данашњега зове Рашко уништење“ (Михаиловић 1986: 97).

Епизоду о паду царства Константин је складно уклопио у општу тенденцију свог дела – да покаже како само сложни хришћани могу да се одупру Турцима. Уочавају се различити мотивациони токови: издаја као рационалистичко објашњење за пад царства, Божја казна због грехова као религиозно-есхатолошко, кршење етичких норми као моралистичко. Овај последњи ток ослања се на идеју да ваљаност владара и његово поштовање обичајних, религиозних и етичких закона утичу на добробит државе, што је у складу и с политичком идеологијом Византијског царства и догмом о екуменској мисији византијског владара као јединог законитог цара, коју је баштинила стара српска идеолошка мисао. Таква метафизичка мотивација израженија је у причи о паду царства Немањића, а Константин је уводи као део традиционалних знања и веровања и у лику Стефана Дечанског развија типичне црте идеалног хришћанског владара. И мада Данилов Ученик и Григорије Цамблак недвосмислено пишу да је Михаило неразумно хитао у рат не марећи за усрдне молбе Дечанског, Константин их приказује

као мудре пастире испуњене страхом Божјим, који је „предуслов сваког добродетељног узрастања“ (Богдановић 1968: 64). Зиданем храмова подвлачи се боголики карактер њихове владавине и опредељење за небеско царство. Имајући у виду да је храм изграђен као место Божјег присуства на земљи, те да је сакрални простор једини стварни простор за религиозног човека (Elijade 2004: 14), није тешко у поступцима двојице владара уочити специфично подизавање, приношење дара Богу и склапање савеза/завета, односно симболично везивање земље и неба. У овим поступцима треба видети и преношење саме битке на духовни, онострани план. Уместо земне битке владари војују за спас душе и приближавање божанском – то се показује и у посветама црква Христу Спасу и Ваведењу Богородице. Уз подршку трансценденције, они космизују свет и проширују „свој“ простор. Храмови се подижу у лиминалном простору, поред реке, при чему се истиче да Дечански зида цркву „не жалећи новце, с ове стране воде“ (Михаиловић 1986: 94). Штедрост Дечанског сведочи о његовој равнодушности према земним добрима и приближава га светачком идеалу оличеном у Христовим речима: „Царство моје није од овога свијета“ (Јн. 18, 36). Овакав краљев чин близак је и моделу народне побожности и задужбинарства, по коме се осуђује растакање блага „на нацаке и на буздоване, и добријем коњма на ратове“, како је певао Филип Вишњић. Мирно преговарање Дечанског и бугарског цара означено је као богоугодно дело. Молитвом и подизањем храмова они се препоручују Богу као достојни његове милости, теже да један другог надмаше и победе врлином. Овом сценом Константин посредно упућује како ваља да се понашају узорни владари и како им слога и побожност помажу да сачувају и заштите хришћанске земље.

Супротно богобојажљивим владарима, славољубив и окренут земаљској сили, Душан насиљем настоји да прошири границе „свог“ света и тако угрожава његову хомогеност. Његовим активностима „наш“ свет почиње да се хаотизује, што ће омогућити Другима (Турцима) да га запоседну. Ударивши на бугарску војску и цара, Душан греша према свом оцу и краљу, јер поход предузима без његовог знања. Лишен врлина послушности и смерности, кршећи универзални хијерархијски поредак, Душан покреће след догађаја кобан по цео колектив. Грех као „преступање божанских закона, којим се у људску природу уноси првобитно начело зла“ (Богдановић 1968: 42), делује разорно како на појединца и његову душу

тако и на заједницу, свет у целости. Душан греши због свог славољубља и гордости, и једном започето насиље ће се умножавати, а његова разорност неће бити усмерена само ка Другоме него и ка својима. Он онемогућава очев и краљев покушај да преговорима ствари врати у почетну позицију и уједно прекида везе заједништва с Богом. Жељан моћи, он ће убити бугарског цара за трпезом упркос његовом царском звању и томе што је он гост Дечанског. Чин убиства добио је у казивању епско рухо – Душан бугарског цара убија буздованом.

Приповедач је ненаклоњен Душану и његово дело је од самог почетка означено као „неплеменито“, супротно етикетним нормама идеалних јунака (Лихачов 1972: 115). С друге стране, сам Душан у аутобиографској речи уз *Законик* истиче убиство бугарског цара као лични подвиг („Михаилу, цару бугарскому, *мачем* главу његову откинух“, Душанов законик 1986: 87). Занимљиво је да само у *Усиоменама* налазимо негативно окарактерисано убиство бугарског цара на Велбужду,⁶ што се може објаснити двојако: општим усмерењем *Усиомена* и идејном подлогом преузете усмене традиције. С једне стране, Константин је противник сваког окршаја међу хришћанима, па зато и није могао благонаклоно гледати на Душанов чин. За Константина, будући да су хришћани, Бугари нису апсолутна другост и отуда је он на страни Дечанског и Михаила. С друге стране, под утицајем црквеног проклетства, народно предање Душана осуђује као великог грешника (мотиви оцеубиства, родоскврнућа, непоштовања крсног имена и др.), па је према томе и фигура непријатеља превреднована. Убиство противничког цара, које у епској борби представља прослављени јуначки чин, у религиозно-моралистичкој причи губи херојску мотивацију и осуђује се као недостојно дело.

Постепени раст негативних дела кулминира у оцеубиству и краљоубиству. Душан је гоњен безразложним страхом од оца, страхом који га подрива изнутра и гура све дубље у грех. Зато се подвлачи да је злочин извршен у тајности, с предумишљајем, а не у афекту: „Краљ је тада отишао у један град који се зове Звечан, а

⁶ У другим изворима о битки на Велбужду (Нићифор Григора, Јован Кантакузин, Данилов Ученик, Григорије Цамблак и др.), бугарски цар Михаило описан је као зачетник сукоба и преступитељ обичајних и религијских норми и зато га стиже праведна казна. Убиство бугарског цара се најчешће приписује Душану. Преглед извора и дискусија: Петровић 2002: 446–449.

син његов дође у земљу *крадомице*, *иако да нико о њему није знао*, и *йрокравши се* до ложнице, оца свога задави“ (Михаиловић 1986: 95). Како је оцу и краљу поверено управљање над сином и поданицима, овим чином Душан нарушава само устројство света, а пошто је краљевска власт дарована од Бога, овај поступак можемо посматрати и као одбијање и оскврнуће Божјег дара. Убиство Дечанског у ложници (чија је снажна симболика везана за главне обреде прелаза – рођење, венчање и смрт) наговестило би, метафорички, да Душан жели да прекине сваку везу са својим оцем, па и с лозом како би постао самодржац, а његова власт постаће следствено томе превратничка. Иако није узурпатор, он је напустио немањићку владарску идеологију по којој снага владара, а са њим и његове државе, лежи у његовој христоликости.

Низање грехова одразило се и на устројство Душанове државе и карактер његове власти која је „била веома немирна због његових неблагородних дела“ (Михаиловић 1986: 95). Увидевши ово, краљ-цар се и сам мења – од великог грешника он постаје велики покајник. Супротно пређашњој гордости и охолости, видимо га скрушеног како пузи „на голим коленима све до очеве гроба, плачући, ридајући и говорећи: Опрости ми, мој мили господару оче“ (Михаиловић 1986: 96). Молитвеним обраћањем Душан покушава да поново успостави самовољно прекинуту везу са Дечанским и то као са оцем и краљем.

Али, „видећи господа такву жалост, подигоше га [Душана] и изведоше напоље и не дадоше му више да долази тамо“ (Михаиловић 1986: 96). Душанова властела, у жељи да сачува његово достојанство, суспендује позитивно дејство искреног покајања. Овим поступком јасно се показује разорност Душановог сагрешења које се преноси на поверену му властелу. Грех се уводи у структуру друштва и једном промењен смер владавине и државног устројства сада почиње да делује и против самог Душана. Уместо созерцања и самопрегора, интроспективног аспекта покајања, Душан у складу са захтевима властеле акценат поново ставља на оно манифестационо. Зидањем задужбина (тридесет манастира) и дељењем милостиње он као да покушава да купи очишћење грехова.

Да грех није окајан, видимо кроз судбину Душановог наследника Уроша. Грех се са оца пренео на сина, при чему је властела опет носилац раздора. У Урошевом лудилу грех достиже врхунац своје разорности. Сходно реципроцитету казне за учињене грехо-

ве, Душаново оцеубиство на крају се открива као специфично синоубиство и царствогубље. Вапај Дечанског: „Чуј, небо, почуј, земљо: отац ме је ослепио, а син ме је задавио“ (Михаиловић 1986: 95), означава бесповратно поремећен етички поредак света и најављује интервенцију божанске правде – казну за грешне потомке, пре свега за Уроша.

За разлику од Душана, Урош је у великој мери пасиван лик на коме треба да се испуни провиђење. Ипак, ни он није потпуно ослобођен кривице за пад царства. Даривање Мрњавчевића црвеним ципелама показује да се наставља мимоилажење са трансценденцијом. Овим даром Урош (не)свесно богохули јер Мрњавчевићима индиректно даје царско достојанство које је у домену Божје воље. Он потпомаже њихову амбицију⁷, дестабилизује већ дестабилизovan свет, а у неку руку понавља и самовољни чин свог оца који је супротно свим нормама за себе приграбио царско достојанство. Али, из епизоде о пророчком сну види се да је Урош више трагични лик чији је сваки поступак унапред осуђен на пропаст због Душановог греха. Одлагање пророчанства сна у пустињаковом тумачењу израз је жеље да се Урош поштеди кобног сазнања о неминовности пада, а с друге стране управо то незнање води га ка пропасти. Отуда се лик последњег Немањића приближава типу невинне жртве којом се искупљује очево сагрешење.

Поред метафизичке и есхатолошке мотивације пада царства, у *Усиоменама* је приметна и рационалистичка мотивација издајом, али је она слабије наглашена и може се посматрати као оруђе Божјег провиђења. Мотив издаје везан је за Мрњавчевиће, недостојне уживаоце Урошеве милости. У њима је објективизован морални и етички пад Душанове државе. Унутрашња превирања Константин доводи у везу са Божјом казном због грехова. Урош је лишен државничке проицљивости, неспособан да разликује верне од неверних. Неухватљива, мистична есхатолошка мотивација у причи о последњем Немањићу добија и овоземаљске обресе у виду великашке обести и неслоге.

Рационалистичка експликација јача у приказу Косовске битке која је дата као својеврстан епилог приче о паду српске средњовековне државе. Мотив издаје и с њим скопчан слом државе више је одговарао општем усмерењу Константиновог списка, будући да

⁷ О присвајању одеће другог сталеза као греху амбиције и пропадања в. Le Gof 2010: 442.

је обликован и као специфичан световни егземплум (Петровић 2005: 96) и да има карактер буднице. Константину је стало да традицијом поучи и наоружа хришћане за борбу против Турака. Супротно логици предања о паду царства, он тежи овоземањској победи. Али, *Јаничарове усјомене* почињу молитвеним обраћањем Светој Тројници од које се траже заступништво и помоћ у борби против неверника. Дакле, у самом делу световна, рационалистичка и метафизичка мотивација подупиру се и међусобно преплићу. Иако је по много чему близак нововековним погледима на свет, Константин кретање историје не раздваја од моралних процеса и ваљаности владара. Он заступа становиште да се без Божје помоћи ништа не може учинити, отуда је Душаново царство било осуђено на пропаст.

Константинов спис успоставља вишеструке везе с усменом традицијом, нарочито с предањима, како је у литератури констатовано (Живановић 1976; Петровић 2005). Постоје, међутим, карактеристичне мотивске паралеле у фолклорним записима с Косова и Метохије које потврђују континуитет теме о паду царства и Божје казне због грехова скопчане са царем Душаном, и на њих ћемо се укратко осврнути.

У неколико народних песама лик цара Душана окарактерисан је као лик грешника у склопу различитих сижеа. Чврста веза између Душанових грехова и последњег времена, конкретизованог у виду најаве турског заузимања српских земаља, среће се у запису Ивана Јастребова из Призрена. Средишњи мотив је небеско писмо у коме божанска сила најављује одсудну битку и смену власти. Из велелепне цркве („сребрн темељ, а позлаћен покров“), свети Петар, Никола и Илија шаљу сокола цару Стефану, али само ђаче самоуче, као морално беспрекоран лик, може да је растумачи и пренесе цару поруку:

Бери војску, ајде на Косово,
 Зе си много греха учинија!
 Оћев турци брго царовати,
 И турци ће царство преузети
 (Јастребов 1889: 213).

Нимало случајно, пресудна битка водиће се на Косову пољу, симболичком стецишту епско-историјског разбојишта и митско-есхатолошког простора. Наговештава се да је долазак Турака повезан с царевим гресима и да ће се у борби испунити предсказана

судбина. Док се код Константина епизода о Косовском боју издваја као засебан сегмент, народна песма згушњава епске периоде како би остварила чвршћу узрочно-последичну везу између огрешења и Божје казне.

Душанови греси су стожерни мотив и у запису Дене Дебељковића о избегнутом родоскврнућу са сестром. Аспекти цареве карактеризације у песми сродни су онима у Константиновом спису: он је рушилачки силовит и моћан, а затим понизан и скрушен. У песми је цар Стефан најпре приказан као насилан у жељи да се ожени сестром, а њене немогуће захтеве с лакоћом остварује: спроводи воду с мора, гради цркву Софијанку, подмићује владике и попове да благослове венчање. Све то цар чини снагом голе моћи, што се наглашава рефренским понављањем стиха: „Царска рука богме је дугачка“. Као што ни код Константина не налазимо огорчену осуду него сетну рефлексију, тако и народни певач на свој начин констатује непроменљиво стање ствари у свету, наравно из позиције поданика. Слично као у претходном примеру, ван донета царевог утицаја остаје седамдесет ђака самоука. Служећи се упечатљивим контрастним сликама које наликују онима из апокрифних призора паклених мука, народни певач, као и Константин, жели да васпитно делује, да овековечи врлину и уједно покуди злоупотребу моћи, самољубље, удвориштво. За разлику од владика и попова који се после испита ватром у гвозденој фуруни прометну у кладе и пањеве, ђаци се посвете у седамдесет апостола:

На колена ги је ситна књига,
у руке ги чаша позлаћена,
испред њима та сребрна софра,
слуга ги је сам свети Никола
(Бован 1980: бр. 3, 50–51).

Запањен узвишеним и величанственим испољавањем божанске правде, цар Стефан у Денином запису суочава се са својим неделима и прижељкује покајање, исто као и Константинов Душан кад увиди грехе оцеубиства и краљоубиства. Ђаци-апостоли прописују му доживотну покору:

Ту видеја српски цар Стефане,
да је греја много учинија,
једнак се је догу приклонија:
– Чујете ли, седамдесет апостолије,
може ли се греја испостити?

– Греја ће се, кажу, испостити,
 ти да постиш дори до живота,
 да метанишеш дори до живота,
 да растуриш тог жутога воска,
 жута воска и бела тамњана,
 куде чујеш беле манастире,
 тад ће тебе греја да се испости
 (Бован 1980: бр. 3, 51).

Осим мотива покајања и испаштања молитвама, давањем црквама и зидањем задужбина, напомињемо да се сличности између народних песама у којима је опеван Душан и Константиновог списка могу пратити и на општем плану сукоба између оца и сина у песмама о зидању Дечана, које је детаљно интерпретирао Владимир Бован (в. Бован 1980а). У овим варијантама присутан је и мотив најаве последњег времена и турског освајања, због чега се гради од камена, а не од злата и другог скупоценог материјала. Најзад, не улазећи у песме и обимну литературу о Вукашиновом убиству Уроша, може се додати да мотиви издаје великаша, кажњавања неверног кума и посвећења невине жртве такође припадају комплексу мотива о паду царства.

Може се закључити да кад је реч о теми о паду царства и Божјој казни, Константинов спис и народне песме и предања почивају на истој идејној подлози. О томе говоре како мотивске и стилске паралеле, тако и сродна карактеризација ликова, њихова етичка и вредносна оцена, узрочно-последични односи и токови мотивације. Константин пад царства Немањића објашњава Божјом казном, неслогом и разједињеношћу хришћана, издајом, а исте те разлоге налазимо и у усменој традицији. Народне песме и предања укључују ова објашњења у старије митске и есхатолошке обрасце о последњем времену и смаку света, уводе их у погодне сижејно-тематске моделе у којима су маркиране различите тачке промене на космолошком, културном, егзистенцијалном, етичком плану (нпр. зидање задужбина, предсказања и снови, небеско писмо, одсудна битка, велики греси, родоскврнуће итд.), и уједно их историзују и везују за турска освајања. Најзад, Константина и усмену традицију спаја и тежња да причама и песмама о српској прошлости илуструју време садашње и тако утичу на будућа збивања.

Цитирана литература

- Бессонов, Игорь Александрович. „Легенды о падении царств в византийской и славянской литературной и фольклорной традиции“. *Традиционная культура* 2 (42), 2011, 109–118.
- Бован, Владимир, прир. *Јуначке њсеме*. Народна књижевност Срба на Косову, књ. 4. Приштина: Јединство, 1980.
- Бован, Владимир. „Зидање манастира Дечана у епској народној песми“. *О народној књижевности Срба на Косову*. Народна књижевност Срба на Косову, књ. 10. Приштина: Јединство, 1980а, 165–203.
- Богдановић, Димитрије. *Историја стiare српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1980.
- Богдановић, Димитрије. *Јован Лесћевичник у византијској и стiарој српској књижевности*. Београд: САНУ, 1968.
- Димитрова, Цветелина. „Сюжетният тип ’падане на царство’ и образът на ’последния цар’ в български и сръбски културен контекст“. *Књижевна историја*, 47 (157), 2015, 333–346.
- Душанов законик. Б. Марковић, прир. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1986.
- Живановић, Ђорђе. „Константин Михаиловић у Француској“. *Анали Филолошкої факултетиа* 20, 2000, 79–104.
- Живановић, Ђ. „Константин Михаиловић из Островице и његово дело“, у: Михаиловић 1986, 9–70.
- Живановић, Ђ. „Константин Јаничар и српска народна традиција“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 42 (1–4), 1976, 66–85.
- Лихачов, Дмитриј Сергејевич. *Поеџика стiare руске књижевности*. Д. Богдановић, прев. Београд: Српска књижевна задруга, 1972.
- Марјановић-Душанић, Смиља. *Свети краљ: култи Сџефана Дечанскої*. Београд: САНУ, Балканолошки институт, Слiо, 2007.
- Милошевић-Ѓорђевић, Нада. *Од дајке до изреке: Обликовање и облици српске усмене ѡрозе*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2004.
- Михиловић, Константин. *Јаничарове усiомене или џурска хроника*. Ѓорђе Живановић, прир. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1986.
- Петровић, Соња. „Историјска предања и легенде: Проходност жанровских граница“. *Књижевност и језик*, 52 (1–2), 2005, 87–105.
- Петровић, С. „Нешто о општим местима: Пад с коња“. *Словенско средњовековно наслеђе*, зборник посвећен професору Ѓорђу Трифуновићу. З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, ур. Београд: Чигоја штампа, 2002, 443–462.
- Радојчић, Никола. „Српско или страно дело?“. *Летiоџис Маџице српске*, 136 (386), 1960, 427–434.
- Ређеп, Јелка. *Грех и казна дожија. Судбине, биџке и ѡредања српскої средњеї века*. Нови Сад: Прометеј, 2013.

- Рогов, Александр Иванович. „Введение“. *Зайиски янычара*. Написаны Константином Михайловичем из Островицы. Введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. Москва: Наука, 1978.
- Трифуновић, Ђорђе. *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова*. Друго, допуњено издање. Београд: Нолит, 1990.
- Ђирковић, Сима М. „Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или Турска хроника, превод и предговор Ђорђа Живановића, Споменик САН СВИИ, н. с. 9. Београд 1959, XLVII+170+7“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 27 (1–2), 1961, 123–127.
- Ђирковић, С. М. „Идеја светског царства код Константина из Островице“. *Зборник радова Визанџолошкој институцији*, 7, 1961а, 141–144.
- Ястребов, Иван Степанович. *Обычаи и ѿтснн ѿтурецкихъ сербовъ*. Второе издание. С-Петербургъ: В. С. Балашев, 1889.
- Abot, H. Porter. *Uvod u teoriju proze*. М. Vladić, prev. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Elijade, Mirča. *Sveto i profano*. Z. Stojanović, prev. Beograd: Alnari, 2004.
- Le Gof, Žak. *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*. D. Stošić, prev. Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 2010.
- Sidov, Karl fon. „Kategorije proznog narodnog pesništva“. М. Mrazović, prev. *Polja*, 33 (340), 1987, 229–231.
- Vansina, Jan. *Oral Tradition as History*. Medison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Sonja Petrović, Dejan Ilić

“CONCERNING GOD’S PUNISHMENT FOR OUR SINS”:
THE STORY OF THE FALL OF THE SERBIAN EMPIRE
IN THE *MEMOIRS OF A JANISSARY* BY KONSTANTIN
MIHAILOVIĆ OF OSTROVICA

Summary

The *MemoirsofaJanissaryor Turkish Chronicle* by Konstantin Mihailović of Ostrovica (1497–1501) contain a valuable account of the crucial events of Serbian history, based on the oral tradition. The paper is focused on the Konstantin’s story about the occurrences in the Serbian lands from the Battle of Velbazhd (1330) to the Battle of Maritsa and the death of the Emperor Stefan Uroš V (1371) (Chapter XV). The account about the Serbian past in Konstantin’s work is on the borders between oral and written art, therefore the selected episodes are discussed in regard to the poetics of folklore and medieval genres. The authors examine the relation of the episodes to the *Memoirs* as a whole, analyse their structure, the sequencing of the episodes and their ideological orientation. The special attention is paid to the themes of God’s punishment, sins and treason. Two opposite lines of motivation are observed in the development of these themes: eschatological and rational, and their influence on the representation of events and characters is discussed. The character of Emperor Dušan and the matter of his quilt is investigated with respect to the Serbian epic songs and historical traditions that were recorded in Kosovo and Metohija, the region where Konstantin himself attained traditional knowledge. It is shown that Konstantin’s narration and folklore models are closely related on the stylistic-thematic and ideological plane.

Keywords: Konstantin Mihailović of Ostrovica, Serbian oral tradition, the fall of the Serbian Empire, sin, God’s punishment, end times, eschatology.